

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.2

ОБЪЕКТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ «НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЯМИ ВОДНОГО ФОНДУ В ОСОБЛИВО ВЕЛИКИХ РОЗМІРАХ»

Олександр БУЦКО,аспірант кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»

SUMMARY

In the article it was analyzed the Object of crime components: illegal taking into possession of water resource lands on an especially large scale. It was noticed that the increased danger of environmental crime is determined foremost by strengthening of the anthropogenic loading on a natural environment that, in the conditions of global ecological crisis, constitutes a menace to cause significant, often unrenovable harm to the vital interests of human being, society and state, namely: reduction of natural resources stocks, environment pollution, natural connection of human being and nature is losing, aesthetic values are losing as well, ecological crisis threatens not only the values of being human, but also life itself; aggravation of ecological situation in different regions of the world causes social and political instability, interstate contradictions and violent conflicts.

Key words: object of crime components, crime, land, water fund, commission of crime, natural resources, natural environment.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано об'єкт складу злочину незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. Зазначено, що підвищена небезпечність екологічної злочинності зумовлена передусім посиленням антропогенного навантаження на природне середовище, що в умовах глобальної екологічної кризи створює загрозу заподіяння суттєвої, часто невідновлюваної шкоди життєво важливим інтересам людини, суспільства й держави: зменшуються запаси природних ресурсів; забруднюється природне середовище; втрачається природний зв'язок між людиною та природою; нівелюються естетичні цінності; екологічна криза загрожує не тільки гідному існуванню людини, а й самому життю; загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної й політичної нестабільності, міждержавних суперечностей і насильницьких конфліктів.

Ключові слова: об'єкт складу злочину, злочин, земля, водний фонд, учинення злочину, природні ресурси, навколишнє природне середовище.

Постановка проблеми. Екологічні злочини належать до категорії високо латентних злочинних посягань, соціальна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними даними, а ґрунтується переважно на спостереженні та оцінюванні наслідків таких посягань, тобто таких об'єктивних показників, які неможливо не помітити або приховати – деградація природного середовища, руйнування екосистем, забруднення довкілля. На думку фахівців, латентність у цій сфері становить близько 95–99%.

Мета статті полягає в дослідженні об'єкта злочину незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка слідів досліджуваних злочинів полягає в тому, що, як правило, вони виявляються в документах, технологічному процесі, на механізмах і устаткуванні, у негативних змінах об'єктів навколишнього природного середовища [1, с. 7].

Таке зміщення пріоритетів на протидію незаконному заволодінню землями водного фонду в особливо великих розмірах, без приділення уваги боротьбі із незаконним захопленням земель водного фонду пояснюється не тільки недостатньою увагою до екологічних проблем, а й слабкою судовою перспективою кримінальних справ про злочинне

забруднення довкілля. І це пов'язано також із дефіцитом спеціального професіоналізму слідчих, труднощами проведення дорогих експертиз, закріплення доказів, низькою якістю матеріалів, що надходять із контрольних органів. У результаті кримінальні справи про незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах на стадії розслідування набагато частіше припиняються, ніж доходять до суду [2, с. 346].

Підвищена небезпечність екологічної злочинності зумовлена передусім посиленням антропогенного навантаження на природне середовище, що в умовах глобальної екологічної кризи створює загрозу заподіяння суттєвої, часто невідновлюваної шкоди життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави: зменшуються запаси природних ресурсів; забруднюється природне середовище; втрачається природний зв'язок між людиною та природою; втрачаються естетичні цінності; екологічна криза загрожує не тільки гідному існуванню людини, а й самому життю; для держави екологічна криза пов'язана зі скороченням свободи політичного вибору, яка зумовлена транскордонним характером екологічних проблем; загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної й політичної нестабільності, міждержавних суперечностей і насильницьких конфліктів.

Аналіз сучасних тенденцій, що виявляються у зміні спрямованості, якісному вияві та небезпечності для всього людства екологічної злочинності як явища, дає змогу дійти висновку, що поряд із такими ознаками екологічної злочинності, як суспільна небезпечність, соціально-правовий та історично-мінливий характер, що притаманні й іншим видам злочинності, її ідентифікуючими ознаками мають стати створення реальної загрози біологічним основам існування людства; екологічна спрямованість злочинів, які її утворюють (тобто заподіяння шкоди довкіллю, що виражається в погіршенні показників якості, цілісності, взаємозв'язків та інших об'єктивних параметрів природних явищ, ресурсів, середовища загалом, в межах, у яких вони потрапляють у сферу кримінально-правового регулювання та при цьому зазнають негативного впливу злочинної поведінки) [2, с. 345].

У кримінально-правовому аспекті екологічні злочини – передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні діяння, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання, а також усунення негативного впливу господарської й іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій економіки [2, с. 345].

Теоретично проблема системи норм, що передбачають кримінальну відповідальність за екологічні злочини, висвітлюється по-різному. Так, Т. Сергєєва (1963 р.), систематизуючи екологічні злочини, виділяє групи норм, спрямовані на охорону таких об'єктів: земля, водні ресурси, рослинний світ, тваринний світ, атмосферне повітря, пам'ятки природи. П. Некіпелов (1973 р.) систематизує норми, що передбачають кримінальну відповідальність за екологічні злочини, так: 1) норми з охорони рослинних ресурсів; 2) норми з охорони водних ресурсів; 3) норми з охорони риб та інших водних тварин; 4) норми з охорони наземних тварин; 5) норми з охорони атмосферного повітря; 6) норми з охорони землі й надр; норма з охорони пам'яток природи. Наведені теоретичні системи екологічних злочинів побудовані за радянських часів (1963–1973 рр.), коли не було нормативного закріплення інституту кримінальної відповідальності за екологічні злочини. Однак, по-перше, вони дають загальне уявлення про стан проблеми кримінальної відповідальності за екологічні злочини, а по-друге, відображають основні напрями подальшої роботи щодо вдосконалення інституту кримінальної відповідальності за екологічні злочини [3, с. 110].

Г. Поліщук пропонує поділити норми, які становлять розділ Кримінального кодексу (далі – КК) «Злочини проти довкілля», на дві групи: «Норми, що встановлюють відповідальність за посягання на навколишнє середовище загалом і мають загальний характер; і ті, які охороняють окремі елементи чи об'єкти довкілля», при цьому автор зазначає, що КК передбачає відповідальність і за інші злочини проти навколишнього середовища [4].

О. Джу́жа запропонував у структурі злочинів проти довкілля, залежно від безпосереднього об'єкта злочинного посягання, виділити дві групи:

- злочини, що посягають на довкілля загалом і конституційні екологічні права громадян (ст. ст. 236–238, 253);
- злочини, що посягають на окремі елементи чи об'єкти довкілля. Залежно від виду природного об'єкта, на який

спрямоване злочинне посягання, злочини, що їх зараховують до другої групи, діляться на сім підгруп, до яких і належать злочини у сфері охорони земель (ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 254 КК) [2, с. 346].

С. Книженко стверджує, що екологічний злочин можна визначити як посягання на передбачений законом режим використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки, а також дії, що завдають шкоду довкіллю чи здоров'ю людини або створюють загрозу такого заподіяння [1, с. 6]. Так автор класифікує екологічні злочини за групами, де злочин за ст. 239-2 зараховує до четвертої групи, до якої належать злочини, скоєні службовими, спеціально уповноваженими, іншими особами шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки [5, с. 9].

Місцем скоєння цих злочинів є територія, на якій службові, спеціально уповноважені, інші особи вчинили протиправні дії (бездіяльність), і територія, на якій виявили наслідки такої злочинної діяльності, тобто територія незаконного заволодіння природними об'єктами.

У кожному складі злочину виділяють його елементи, а саме: об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину (їхню сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину (вони в сукупності називаються суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності ці об'єктивні й суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину [6, с. 92].

Саме в такій послідовності пропонуємо ці елементи для вивчення.

А. Музика та Є. Лашук установлюють, що правильне вирішення питання про об'єкт злочину має важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт дає змогу розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак [7, с. 9]. Крім того, як справедливо зазначав М. Коржанський, об'єкт злочину надає можливість виробити підстави й критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони і засобів їхнього захисту, а також загальні правила побудови законодавства про кримінальну відповідальність і кваліфікації злочинів [8, с. 24].

Об'єкт злочину є одним із обов'язкових складів злочину. На думку О. Грищенко, як філософська категорія об'єкт являє собою те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [9, с. 66].

Під об'єктом злочину в кримінальному праві зазвичай розуміють те, на що здійснює посягання особа, яка вчиняє злочин, і чому заподіюється реальна шкода або створюється загроза її заподіяння [10, с. 82]. При цьому серед учених-криміналістів відсутня одностайна думка про те, що саме безпосередньо становить зміст цього поняття.

В історичному плані щодо визначення об'єкта злочину у вітчизняній науці існує кілька концепцій, які можна поділити на досоціалістичні, зумовленому марксистсько-ленінським ученням соціалістичну концепцію та сучасні концепції об'єкта злочину.

Представником досоціалістичних концепцій розглядали об'єкт злочину з погляду як суб'єктивного права, так і норм права. В. Спасович визначав об'єктом злочину будь-яке право, яке охороняється державою за допомогою покарання [11, с. 94]. О. Кістяковський уважав, що об'єктом

злочину є предмет, на який направлений злочин або над яким здійснено злочин. Далі автор уточнює, що об'єктом злочину може бути в загальному тільки людина зі своїми правами та установами, які нею створюються [12, с. 63–65]. М. Таганцев стверджував, що посягання на норму права в її реальному бутті (існуванні) є посяганням на право охорони життєвого інтересу, на правове благо, визначаючи злочинне діяння як посягання на правоохоронні життєві інтереси, тобто поняття об'єкта злочинного посягання є правовим приписом чи нормою права, вираженою у вхожому у сферу суб'єктивних прав життєвому інтересі, який охороняється цією нормою [13, с. 484].

Із часом людство вийшло на новий етап розвитку, що породило нові економічні, політичні, правові та інші відносини. З'являються нові види злочинів, нові теоретичні правові концепції. Отже, криміналісти, зазнавши впливу марксистко-ленінського соціалістичного вчення, пропонують принципово нову концепцію, яка, на їхню думку, покликана вирішити питання об'єкта й злочину. Ця соціалістична концепція визнавала об'єктом злочину лише суспільні відносини.

Одним із перших, хто визнав об'єкт злочину як суспільні відносини, був А. Піонтковський, який зауважив, що кожний злочин, який учиняється в державі, прямо або опосередковано посягає на суспільні відносини соціалістичного суспільства [14, с. 111]. Першою монографічною роботою, присвяченою об'єктові злочину, була праця Б. Нікіфорова. Науковець говорив про те, що радянське соціалістичне кримінальне право охороняє суспільні відносини соціалізму від істотної шкоди [15, с. 28–30]. Такої самої думки дотримувався й М. Коржанський, котрий також відстоював позицію, що об'єкт злочину – це суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального закону [8, с. 24]. В. Глистин об'єкт кримінально-правової охорони, суспільні відносини розумів як сукупність іманентних їм елементів – учасників відносин, предмет (об'єкт) відносин і зв'язок між учасниками з приводу конкретного предмета

[16, с. 19–29]. В. Тацій уважав, що методологічно правильним є визначення об'єкта злочину як суспільних відносин лише через розкриття складових об'єкта злочину, як суспільних відносин лише через розкриття складових суспільних відносин [17, с. 3–21].

Після закінчення панування марксистко-ленінської ідеології деякі науковці-криміналісти висловлюють принципово відмінні від указаних точок зору позиції щодо об'єкта злочину. Так, Г. Новоселов стверджує, що об'єктом будь-якого злочину, а не тільки спрямованого, є люди, які в одних випадках є окремими фізичними особами, в інших – певного роду множинністю осіб, наділених чи не наділених статусом юридичної особи, у третіх – соціумом (суспільством) [18, с. 51]. С. Гавриш під об'єктом злочину розуміє правове благо як певну цінність, тобто матеріальні явища: життя, здоров'я, гідність, майно, природні об'єкти тощо [4, с. 49–56]. П. Матишевський вважає, що об'єкт злочину – це цінності, що охороняються кримінальним законом [19, с. 128]. В. Фесенко також пропонує визнати об'єктом злочину цінності, що охороняються законами, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким завдається або може бути завдана шкода [20, с. 14–16].

Надалі визначимо найбільш поширені сучасні концепції об'єкта злочину в теорії кримінального права.

У сучасній вітчизняній кримінально-правовій доктрині домінує позиція, згідно з якою об'єктом злочину визнаються суспільні відносини, яким злочином завдається шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди [10, с. 89].

Отже, на сьогодні ще не вдалося створити досконалої теорії об'єкта злочину. Безумовно, чимало наявних наукових підходів до визначення об'єкта злочину мають право на існування.

Однак, незважаючи на проблеми розмежування зазначених вище понять, майже непорушно залишається запропонована В. Меньшагіним класифікація об'єктів злочину «по вертикалі» на загальний, родовий, безпосередній. Підставою такої класифікації є те, що вся сукупність су-

Таблиця

Сучасні концепції об'єкта злочину в теорії кримінального права (упорядковано автором)

№	Поняття	Визначення	Автор концепції
1.	Об'єкт злочину	охоронювані кримінальним законом суспільні відносини	М. Бажанов, Н. Гурова, Б. Кириш, М. Коржанський, В. Навроцький, А. Савченко, В. Тацій, Ю. Шевцов та ін.
2.	Об'єкт злочину	соціальні блага (цінності), що охороняються кримінальним законом	С. Гавриш, П. Матишевський, Є. Фесенко, В. Наумов
3.	Об'єкт злочину	людина незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу тощо	Г. Новосолов, Д. Дріль
4.	Об'єкт злочину	окремі особи або багато осіб	І. Казаченко, З. Незнамова
5.	Об'єкт злочину	охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності, інтереси, блага	А. Наумов, А. Пшківська, Є. Каїржанов, В. Винокуров
6.	Об'єкт злочину	суспільні відносини, які є відповідним порядком, установленим приписами правових норм, а також соціальні блага	Г. Чеботарьова
7.	Об'єкт злочину	охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин	П. Андрушко, О. Костенко, А. Ландіна
8.	Об'єкт злочину	соціальна оболонка є завжди першим об'єктом, а всі інші об'єкти перебувають усередині цієї оболонки	В. Трубніков

спільних відносин, які охороняються кримінальним законом, їхні окремі групи та конкретні суспільні відносини повною мірою відповідають взаємовідносинам філософських категорій «загального», «особливого» («спеціального») й «окремого» («конкретного») [21, с. 98–99]. Цій класифікації відповідає конструкція КК України: загальний об'єкт – особлива частина, родовий – розділ особливої частини, безпосередній – кримінально-правова норма, що закріплює безпосередній склад злочину.

В. Тацій зауважив, що загальним об'єктом злочинів, згідно зі ст. 1 КК України, є комплекс найбільш важливих, істотних суспільних відносин, які перебувають під охороною КК України: права і свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, навколишнє середовище, конституційний лад України.

Поняття родового об'єкта злочину охоплюється колом схожих або однорідних відносин, які становлять певну сферу громадського життя та за загальним правилом охороняються єдиним комплексом пов'язаних між собою й таких, що доповнюють одна одну, правових норм. Однорідність відносин визначається на основі наявних об'єктивних критеріїв, серед яких виділяють такі: спільність або схожість учасників відносин, а так само відповідність або схожість соціальних інтересів, що становлять зміст суспільних відносин.

Значення родового об'єкта визначається передусім тим, що він дає змогу провести основну класифікацію всіх злочинів і кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за здійснення злочинів. Визначення родового об'єкта надає можливість також установити значення об'єднаних ним суспільних відносин для інтересів держави та суспільства, що, у свою чергу, визначає характер і ступінь суспільної небезпеки злочинних посягань, тяжких або суспільно небезпечних наслідків, які настали [22, с. 74–75].

У підручнику кримінального права за редакцією М. Мельника, В. Клименко об'єкт злочину ділиться (класифікується) ще й по горизонталі: основний безпосередній об'єкт, додатковий безпосередній об'єкт, факультативний безпосередній об'єкт [23, с. 93].

Поділ безпосередніх об'єктів на основні й додаткові здійснюється не за характером і тяжкістю шкоди, яка завдається певним суспільним відносинам, а за зв'язком об'єкта із родовим об'єктом відповідної групи.

Основний безпосередній об'єкт – це ті суспільні відносини, які є частиною родового об'єкта й відображають сутність кримінально-правової заборони, зафіксованої у відповідній статті Особливої частини КК. Саме цей об'єкт як частина родового визначає місце статті в системі Особливої частини КК та включення нових злочинів у той чи інший розділ КК [23, с. 93].

Обов'язковий додатковий безпосередній об'єкт – це суспільні відносини, яким завжди заподіюється шкода при посяганні на основний об'єкт, тобто в усіх випадках учиняється відповідний злочин. Скажімо, при порушенні вимог законодавства про охорону праці додатковий об'єкт (здоров'я потерпілого) завжди наявний поряд із основним (суспільні відносини, що забезпечують безпеку праці) [23, с. 93].

Факультативний додатковий безпосередній об'єкт злочину має місце тоді, коли при вчиненні відповідного злочину в одних випадках йому завжди спричиняється шкода, в інших – ні [23, с. 93].

Визначення родового об'єкта екологічних злочинів викладене в Постанові Пленуму Верховного Суду України

«Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 р. № 17, де, зокрема, вказувалося таке: «Злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною» [9].

Тим самим під час дослідження об'єктів злочинів проти навколишнього природного середовища В. Матвійчук відмічає: «Під родовим об'єктом складів злочинів проти навколишнього природного середовища розуміють суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя й здоров'я навколишнє природне середовище» [45, с. 202–205].

Висновки. Отже, додатковий безпосередній об'єкт – це суспільні відносини, яким заподіюється шкода водночас із заподіянням шкоди основному об'єктові та який допомагає сформулювати сутність складу злочину.

Список використаної літератури:

1. Книженко С.О. Кримінальна характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С.О. Книженко ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – 94 с.
2. Горбунова Л.В. Обстоятельства, отягчающие наказание, по уголовному законодательству России и зарубежных стран : дисс. ... канд. юрид. наук / Л.В. Горбунова. – Казань : Ин-т экономики, управления и права, 2003. – 197 с.
3. Магарін М.С. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України : [монографія] / М.С. Магарін, Д.В. Бараненко ; за ред. Е.Л. Стрельцова. – Одеса : Астропринт, 2001. – 104 с.
4. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1963. – 323 с.
5. Берзін П.С. Поняття «злочинний наслідки» та деякі проблеми призначення покарання / П.С. Берзін // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 417–424.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник для студ. юрид. вузів і факт.] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 416 с.
7. Михлин А.С. Последствие преступления / А.С. Михлин. – М. : Юрид. лит., 1969. – 104 с.
8. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину : [монографія] / М.Й. Коржанський. – Д. : Юрид. академія МВС ; Міра МД, 2005. – 252 с.
9. Грищенко О.В. Проблеми визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 126 КК України (побой і мордування) / О.В. Грищенко // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 1 (60). – С. 65–72.
10. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антіпов, М.В. Володь-

ко, О.О. Дудоров та ін.] ; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименко. – 3-те вид., переробл. та допов. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.

11. Спасович В. Учебник по уголовному праву / В. Спасович. – СПб. : Тип. 4. Огризко, 1863. – Т. 1. – 1863. – 442 с.

12. Кистяковский А.Ф. Элемент ученого общего уголовного права / А.Ф. Кистяковский ; за ред. А.Ф. Спасович. – К. : Университетская типография, 1875. – Т.1 : Общая часть. – 1875. – 413 с.

13. Таганцев Н.С. Русское уголовное право : [лекции] / Н.С. Таганцев. – 2-е изд. пересмотр. и доп. – СПб. : Гос. тип., 1902. – Т. 1 : Часть общая. – 1902. – 672 с.

14. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права : в 6 т. / А.А. Пиотковский – М. : Наука, 1970. – Т. 2 : Часть общая. – 1970. – 516 с.

15. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву : [монография] / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 232 с.

16. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) : [монография] / В.К. Глистин. – Л. : Издат. Ленинградского университета, 1979. – 128 с.

17. Тацкий В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве : [монография] / В.Я. Тацкий. – Х. : Вища школа, 1988. – 198 с.

18. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М. : НОРМА, 2001. – 208 с.

19. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник для студ. юрид. вузів і фак.] / П.С. Матишевський ; за заг. ред. П.С. Матишевського та П.П. Андрушко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

20. Фесенко Е.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів його охорони : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Е.В. Фесенко. – К., 2004. – 35 с.

21. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антіпов, М.В. Володько, О.О. Дудоров та ін.]. – К. : Правові джерела, 2002. – 408 с.

22. Тацкий В.Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система : [монография] / В.Я. Тацкий. – Х. : Выща школа, Издательство при Харьковском университете, 1984. – 231 с.

23. Мельник М.І. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / М.І. Мельник, В.А. Клименко. – К. : Юрид. думка, 2009. – 656 с.

24. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 9–12.

25. Матвійчук В.К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : [монография] / В.К. Матвійчук. – К. : Національна академія управління, 2011. – 368 с.